

Войцехівська Н. К.,

кандидат філологічних наук, докторант
Інституту мовознавства імені О. О. Потебні
Національної академії наук України

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСИВНОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОГО ДІАЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ)

Анотація. Стаття присвячена опису моделей агресивної поведінки в різногендерних діадах «чоловік – жінка», «жінка – чоловік», а також в одногендерних – «жінка – жінка» та «чоловік – чоловік». Аналіз деяких особливостей комунікації в діадах «батько/мати – син/дочка» поданий у зв'язку взаємозалежності агресії дорослих від факторів їх соціалізації у дитинстві.

Ключові слова: агресія, гендер, діалогічний дискурс, конфлікт.

Постановка проблеми. До актуальних проблем мовознавства належить опис різних типів дискурсивної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Об'єкт цієї розвідки – конфліктний дискурс – привертає увагу не лише багатьох лінгвістів, але й фахівців у царині психології, педагогіки, конфліктології, літературознавства тощо (наприклад, праці Т.І. Вірченко, Ю.О. Давидової, О.О. Лисенкової, О.В. Козаченко, О.К. Рябкіної, Л.В. Солюшук, Л.В. Чайки та ін.). Разом із тим сучасній науці майже не відомі спроби інтеграції гендеру і конфліктології. Важливість залучення даних гендерних досліджень до опису конфронтаційної мовленнєвої взаємодії пов'язана з тим, що кожний конфлікт базується на статево-рольовій диференціації, що існує в будь-якому суспільстві.

Мета статті – описати гендерні особливості комунікативної поведінки в конфлікті на матеріалі комунікативної ситуації погрози (менасиву).

Виклад основного матеріалу дослідження. Погроза – це висловлений намір завдати фізичної, матеріальної чи іншої шкоди адресату, «обіцянка заподіяти яке-небудь зло, неприємність; залякування» [1, с. 724], що має на меті лише задоволення комунікативної мети мовця-агресора або людини, від імені якої він говорить. Такий мовленнєвий акт знаходить своє відображення у вигляді когнітивних схем: «Х хоче, щоб Y думав, що він повинен виконати Z, тому що для цього існують переконливі підстави» [2], «Х хоче, щоб Y зробив Z; якщо Y не Z, то X-у від цього буде погано» [3, с. 233], «якщо X зробить P – буде Q, де Q – добре», «якщо X не зробить P – буде Q, де Q – погано», «якщо X не зробить P – не буде Q, де Q – погано» [4, с. 33], «я погрожую, що X», «я погрожую, що X, якщо не Y» [5, с. 7].

Суттєвих відмінностей у вираженні погрози за гендерною ознакою немає (жінки трохи частіше погрожують чоловікам) [6, с. 111]. Наявність тактики погрози у висловлюваннях адресантів обох статей показує прагнення до зміцнення свого статусу та керування діяльністю співбе-

сідника [7, с. 189]. Реакції співрозмовників протилежних статей на менасив, навпаки, мають гендерні розбіжності. У діаді *жінка – чоловік* адресат ігнорує погрозу або дає їй відсіч. При цьому жіноча погроза зустрічає неприйняття не тільки з боку чоловіка-адресата, але й з боку інших чоловіків, що беруть участь у комунікації. У діаді *чоловік – жінка* адресат (жінка) реагує на погрозу і залякування й під впливом сильного страху підкоряється чоловікові та виконує його вимоги. Однак інколи спостерігаємо приховування жінкою свого страху, наприклад:

– *Що ви хотіли, сусіде? – питає Петруня, не дивлячись йому в очі.*

– *Ти знаєш! То хотів, що вже має від тебе мій брат. Але він не вміє. Я видів. – Андрій крутить перед обличчям білий шовковий шнур, яким підперезана його довга сорочка з білим шиттям коло пазухи. – Оце я хотів. І ти мені не відказуй. Мені ніхто не відкаже. Тобі холодно самій у постелі спати. А брата мого лишишся, бо я тобі це не подарую ні за які гроші. Будеш зо мною – буде тобі добре. Не захочеш – все одно візьму.*

– *Ідіть, Андрію, до хати й не шукайте гудза на свою голову, – закриває двері перед Андрієвим носом, а сама притискається зсередини до стіни (М. Магіос).*

Як бачимо, реакція жінок на менасиви чоловіків сприяє зміцненню статусу останніх, тоді як реакція чоловіків на жіночі погрози спричиняє протилежний ефект. При цьому реакція адресата-жінки підвищує дієвість мовленнєвого акту, а відповідь адресата-чоловіка знижує її [8].

Погрожування як керування діяльністю й поведінкою співрозмовника передбачає цілковите ігнорування інтересів адресата, домінування над ним і підвищення власного статусу, а тому менасив виступає «статусно-маркованим і статусно-фіксованим мовленнєвим актом» [8]. Вербальне насилля між представниками різних статей ґрунтується на бажанні утвердити свою владу над комунікативним партнером. Наприклад, у сімейному дискурсі суперництво за домінування над членами родини зумовлене нормами, що регулюють відношення в сім'ї (тобто хто повинен бути головою сім'ї і як він може реалізувати свою владу). Зокрема, при патріархальних відношеннях у родині свою головуючу роль чоловіки нерідко зберігають і здійснюють за допомогою психологічного і навіть фізичного насилля. При цьому, за словами А.А. Налчаджана, у таких сім'ях насилля чоловіка над жінкою вважається більш прийнятним, ніж насилля жінки стосовно чоловіка [9, с. 507], наприклад:

Він бив Теофіду, коли тільки міг, наче прибудного пса, що вкрав із господарки найкращий шмат буженини.

– *Зроби так, щоб я тебе шукав!* – щоранку казав Грицько жінці, лишень розплющивши очі (М. Матіос).

Насилля проти жінки нерідко зумовлюється її теперішньою поведінкою або попереднім соціальним досвідом. Так, вербальному та фізичному насиллю піддаються жінки, які частіше за інших були свідками внутрішньосімейних сцен агресії чи самі були жертвами знущання [9, с. 530]. Домінантною стратегією адаптації в проблемних ситуаціях для таких жінок є агресивність, що стає рисою характеру. Прояв агресії до таких жінок зумовлений не їх невмінням захиститися від дій агресора, а, навпаки, тому, що вони самі нерідко поведуться агресивно: це призводить до загострення конфлікту, бійки і навіть фізичних ушкоджень.

Таким чином, серед жінок є немало представників «сімейного тирана», які застосовують насилля до близьких. Однак жіноча агресія часто є вербальною (наприклад: – *Піди попей чаю, поки я тебе не послала* (С. Пиркало)), лише деякі з них вдаються до фізичної розправи над чоловіком [9, с. 530]. Попри традиційний погляд на більшу агресивність чоловіків, існує думка, що жіноча агресивність не поступається чоловічій, і навіть трохи перевищує її. Зокрема, жінки не лише вдаються до словесного залякування, але й наносять удари голими руками, дряпаються, кусаються; вони частіше за чоловіків беруться за зброю, що вважається наслідком їх фізичної слабкості, наприклад, погрожують пістолетом, ножом чи іншими гострими предметами, наносять ними удари тощо [9, с. 530–531], наприклад: *Вернися, кажу! Чи хочеш щоб вп'яць за патли притягла? ... Я тебе, мандрований цуцику, зараз туди, де молоко кисне... Ти в мене намогоричишся до самого підборіддя... (заганяє до хати). Сиди там і кисни* (В. Шулаков). Цікаво, що мовець-жінка не просто погрожує реципієнту (чоловіку) за бажання піти до шинку, але й втілює погрозу в реальність (*заганяє до хати*).

Жінка частіше завдає тілесних травм, але рідше виступає ініціатором конфлікту: першість у розв'язанні конфронтації належить чоловікам. Розглянемо приклад, у якому агресія Стецька спрямована на Уляну, яка не бажає виходити за нього заміж: *Слухай ти, патлата! Ось коли б ти вже була моя жінка, та казала б, що не хочеш вийти за мене, так я б тобі пику побив, як батько мене часом б'є, а то тепер не можна. Батько казав, що після весілля можна жінку бити, скільки хочеш, а тепер не можна. Дарма! Я підожду. А поки що ласкою прося: піди за мене* (В. Шулаков). Цікаво, що в цьому прикладі принагідно згадується внутрішньосімейне насилля батька над дитиною (сином), отже, корені агресивної поведінки в дорослому віці слід шукати в дитинстві. Очевидно, що агресія батька Стецька розповсюджувалась не лише на нього, але й на жінку (матір Стецька). Ця модель поведінки чоловіка з дружиною міцно закарбувалася в пам'яті молоді людини на рівні підсвідомості й перенеслася на його власні стосунки з представницями жіночої статі. Такі висновки цілком збігаються з дослідженнями в галузі психології. Встановлено, що чоловіча агресивність формується, як правило, двома шляхами: спостереженням сцен насилля (часто у сім'ї) і власним досвідом жертви насилля інших людей, у першу чергу – батьків [9, с. 531]. Як стверджують психологи, у взаємостосунках «батько – син» діють два закони сумісного розвитку: 1) при позитивній іден-

тифікації спрацьовує закон позитивного сумісництва: син намагається бути схожим на батька, при цьому така схожість із роками тільки зростає (шлях конвергентного розвитку характерів); 2) при негативній ідентифікації за взірцем для наслідування обирається інша, крім батька, людина (дивергентний розвиток характерів) [9, с. 509]. Якщо припустити, що цією людиною є м'яка, добра, толерантна особа, хлопчик не виросте агресивним авторитарним чоловіком.

Цікавими є рольові взаємостосунки «батько – дочка» та «мати – дочка/син». У спеціальній літературі детально описано феномен материнського авторитаризму та агресивності дітей [9, с. 510]. Суть його полягає в тому, що матері агресивних хлопчиків поблажливо ставляться до агресії проти себе і сильніше карають за агресію проти інших дорослих, ніж матері відносно врівноважених хлопчиків. Причини такого авторитаризму зумовлені тим, що агресію сина проти інших людей матір сприймає як непрямую агресію проти себе або як перенесення агресії, первісно спрямованої проти батьків, на інших людей. Крім того, агресивна поведінка сина проти інших дорослих пов'язана з «викриттям» сімейної таємниці, що дитина агресивна у власній сім'ї, а отже, є зазіханням на престиж «Я-концепції» матері і «Ми-концепції» всієї родини, що намагається виглядати в очах суспільства як благополучна сім'я.

Якщо матері карають агресивних синів за антисоціальному поведінку, то батьки – схвалюють, особливо якщо синівська агресія спрямована на однолітків (хлопець повинен уміти захищатися й постояти за себе). Поведінка батька неагресивного сина докорінно різниться: чоловік намагається, аби дитина самостверджувалася соціально прийнятними способами, вказує на пріоритет демократичних стосунків та перешкоджає будь-яким проявам агресії. Щодо поведінки неагресивних дітей, то дослідники констатують збіг ставлення до них обидвох батьків: і мати, і батько не заохочують агресивність дітей та вчать їх розуміти психічний стан інших людей [9, с. 512].

Агресивна поведінка дорослого до дитини не є сталим фактом: інколи насилля зумовлюється певними обставинами, що їх мовець-агресор розглядає як важливі та серйозні, наприклад: – *Хто?! – Гаврило кидається з кулаками до Петруні і б'є її в голову, в плечі, в груди. – Кажу, курвего, хто тебе пробив, бо тут тобі буде смерть!* (М. Матіос). Насилля батька над дорослою дочкою зумовлене порушенням нею традиції (бути цнотливою до заміжжя – хоча, як виявиться згодом, це був наклеп «недієздатного» чоловіка Петруні), що стало відоме загалу (руйнація «Я-концепція», «Ми-концепція»).

Розглянемо ще один приклад.

ГАЛИНА (кричить). Нікуди ти не підеши, шльондро мала! Я тобі зараз покажу, як матір не слухатися! Ач, самостійного життя їй захотілося, від батьків захотіла звільнитися! Зараз ти в мене будеш вільною...

Поліна весь цей час видирається зі словами: «Мамо, пусти мене!»... Галина хапає її і хоче відлупцювати.

ГАЛИНА (до Поліни, вже спокійно). Негайно іди до своєї кімнати! І щоб за 15 хвилин розпакувала валізу і сіла вчити уроки! Зрозуміла мене?

ПОЛЮСЯ. Угу... тобто єс оф корс. (Іде з валізою через вітальню) (А. Багряна). Як бачимо, адресант добився

задоволення своєї мети, оскільки правильно розрахував комунікативний (а також фізичний) тиск на співрозмовника. Крім того, успіх погрожування зумовлений вищим соціальним статусом адресанта (мати) та нижчим статусом адресата (дитина).

Інколи в дискурсі наявні висловлення погрози з боку нижчого за комунікативним/соціальним статусом мовця-реципієнта, наприклад:

Вдома син сказав, що з укрмови двійка. Із зарубіжки теж двійка. На завтра в нього алгебра і англмова. <...> Неля сіла з ним поряд, намагається допомогти зробити англійську. Але син уперто наполягає, щоб йому все продиктували. Всю вправу від першого до останнього слова. Неля кричить, що так не можна, вона може підказати, але не може робити за нього все.

– Тоді знову буде двійка, – знижує плечима син (Є. Кононенко). Як бачимо, погроза завуальована у формі ствердження-попередження: у такий спосіб син-двійошник маніпулює матір'ю, аби вона допомагала щодня і в повному обсязі виконувати замість нього домашнє завдання.

Статусність має місце і поза сімейними стосунками. Наприклад, комунікативні акти погрози, учасниками яких виступають чоловіки, характеризуються нерівнозначністю соціального, комунікативного статусу мовців, або іншими характеристиками особистості (наприклад, вік, фізичний стан, акцентуації характеру тощо). Проілюструємо цю думку прикладом.

[Доктор Гольштейн] ... тихо, але з притиском сказав Павлові, дивлячись тому пильно в очі:

– Вельможний пане Чев'юк... молодший! Прошу не забувати, що ви перебуваєте у високій державній установі. Образ державного службовця під час виконання ним службових обов'язків за законами Румунської держави карається. Штрафом. Великим. Леями. У вас є так багато вільних левів? А звідки вони у вас? Ви не сплачуєте вчасно податки? <...> Можливо, коли ви були підданими цісаря, закон не вимагав покари за образу того, хто служить державі. Не знаю. Забув, точніше сказати. Але зараз... Зараз, коли немає більш законслухняного, аніж його Величність король Великої Румунії... Зараз, пане Чев'юк молодший, закони обов'язко-о-ові для виконання. І для вас також, перепошую. Інакше мені доведеться звернутися по допомогу до поліції (М. Матіос). З прикладу видно, що погроза має місце у розмові нерівноправних за соціальним статусом діалогічних партнерів. Селянин Павло Чев'юк викрив махінації адвоката Гольштейна, який за хабар переробив заповіт його батька і переписав спадщину на брата. Незважаючи ні на аргументи, ні на докази злочину й безперечну правоту Павла, він програє цей «комунікативний бій» через вищу соціальну позицію Гольштейна: «різниця статусів ... має значну роль, оскільки кожен статус пов'язаний із певною долею влади і авторитету» [9, с. 507].

Комунікативній ситуації погрози серед представників чоловічої статі може передувати аргументування й бажання схилити мовця на свій бік ненасильницькими методами. У наступному прикладі Олексій просить Стецька поступитися Уляною, довго його благає, аргументує, але марно. Нарешті він вдається до прямої погрози: сила серйозності його намірів (заякування фізичною розправою) посилюється їх виголошенням при свідках:

ОЛЕКСИЙ. З мене досить! Просили тебе ласкою. Тепер послухай, що я тобі скажу!

СТЕЦЬКО. Дарма!

ОЛЕКСИЙ. Кажу тобі при людях! (Ухопив його за комір). Тільки побереш рушники та побачу тебе з хусткою [їдеться про сватання з Уляною], то знай, що тільки тобі й жити!

СТЕЦЬКО. А я з жусткою та й полізу аж у солому!

ОЛЕКСИЙ. А я тебе і там знайду та й задушу.

Стецько тікає (В. Шулаков).

Розглянемо приклад конфліктної взаємодії, де мовці приблизно рівноправні за статусом.

МУЛЬТИК, нагнувшись до них ближче, загрозлив шепотом: Ви, пацани, базар би фільтрували. Нас тут четверо їде, поняли? Щас тіки я свисну...

Не встиг Мультик пояснити, що буде, коли він свисне, Алік, не підводячися з лавки, бере його шию в зажим, тяжко і впевнено. Притиснувши Мультика, який ні дихне, ні поворухнеться, до себе, шепоче йому на вухо.

АЛІК. Так, братан. Я лівою рукою жму сто двадцять. А в нього (показує на Пацу) – чорний пояс карате. А у цього (показує на Сергія) – перший розряд по боксу. Ми твою банду замочим у моменті. Давай, зови їх! (Різко відпускає Мультика, аж той заточився) (О. Ірванець).

Як бачимо, чоловіки нерідко реагують на погрозу погрозою. Вступаючи в протистояння, Мультик (кличка злочинця, який щойно вийшов із в'язниці) високо оцінює свій статус, адже до цього йому вдавалося шляхом залякування, шантажу й погроз домогатися реалізації власних цілей (самостійно чи за підтримки таких самих друзів). Однак неможливість домінувати над Аліком, що виявився сильнішим як фізично, так і морально, допомогла суперечці нейтралізуватися: Мультик припиняє погрози й самоусувається.

На основі розглянутих прикладів можна стверджувати, що агресія виконує в конфліктному дискурсі три основні функції: 1) домінування, 2) соціалізації та 3) психічного і фізичного самозахисту [9, с. 508].

Перехід взаємних пертензій у взаємні образи, «...від яких недалеко і до застосування фізичного насилля» [10, с. 176] має особливості. По-перше, вербальне насилля передує фізичному: спочатку мовці лише на словах погрожують один одному фізичними діями («голову відірву», «відлупцюю так, що живого місця не лишиється», «вб'ю/задушу гадюку», «битиму, що кров'ю сходитимеш» тощо) і лише після цього переходять до реалізації фізичної агресії. По-друге, чим інтенсивнішою є вербальна агресія, тим більше вірогідності її перетворення у фізичну. По-третє, словесні погрози обіцяють жертві більш жорстокої покарання, ніж їх реально використовує агресор. Наприклад: – Ну, бля, якщо я найду шота [маються на увазі гроші], то я базарю, я тебе тута ламаю, будеш кров'ю сцати. <...> Тіки напробууй смахатись, я тобі тута глотку через жопу вирву; – Тобі ніздеє того літа, чюєш? ТИ ВЖЕ ТРУП! (Л. Дереш.). Як дізнаємося далі з тексту, ці погрози фізичної розправи над адресатом не реалізувалися.

У деяких випадках вербальні погрози про застосування фізичного насилля заміняють реальні дії і дають певне задоволення мовцю-агресору. Такий результат виникає і якщо погроза адресанта стає успішною: адресат

йде на поступки та цілковито припиняє протистояння, конфронтацію.

Висновки. Отже, погроза як залякування співрозмовника з метою задовольнити власні комунікативні потреби чи самоствердитися на його фоні має місце в мовленні представників обох статей. Однак жінки віддають перевагу вербальному насиллю, тоді як чоловіки задля збереження ролі лідера вдаються до словесного, психологічного і навіть фізичного тиску. Жіноча реакція на погрозу з боку чоловіка реалізується у формі поступки, а чоловіча – у формі ігнорування. Встановлено, що погроза виконує функції домінування, соціалізації та психічного/фізичного самозахисту й пов'язана з процесами соціалізації в дитинстві.

Перспективним є подальше гендерне дослідження конфліктного дискурсу з погляду вікових, індивідуальних особливостей мовців, їхніх соціальних і комунікативних ролей, стратегій, тактик і прийомів поведінки в діалозі.

Література:

1. Словник української мови : в 11-ти т. / ред. колегія : І.К. Білодід та ін. – К. : Наукова думка, 1975–. – Т. 6. – 1975. – 832 с.
2. Фоміна Л.В. Комунікативна організація безсполучникового складного речення спонукального типу : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л.В. Фоміна. – Х., 2000. – 19 с.
3. Мозгунов В.В. Особливості вияву категорії модальності в епістолярному жанрі мовлення / В.В. Мозгунов // Лінгвістичні студії. – 2008. – Вип. 17. – С. 231–236.
4. Приходько А.М. Німецькі комплексні регулятиви: іллокутивна таксономія та перлокутивний потенціал / А.М. Приходько // Комунікативні та когнітивні проблеми дискурсу. – Х. : Лівий берег, 2001. – С. 30–38.
5. Быстров В.В. Функционально-семантический анализ менасивных диалогических реплик : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / В.В. Быстров. – Тверь, 2001. – 117 с.
6. Волкова О.С. Прагмалингвистические особенности межличностного общения в коммуникативной ситуации «бытовой конфликт» (на материале английского языка) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / О.С. Волкова. – Волгоград, 2009. – 188 с.
7. Шевчук О.О. Конфронтативна стратегія в мовленні персонажів сучасної англомовної прози: гендерний аналіз / О.О. Шевчук // Вісник Житомирського державного університету. – 2009. – Вип. 46. – С. 187–190.
8. Борисенко Н.Д. Гендерна маркованість персонажного дискурсу сучасної британської драми: лінгвокультурний аспект / Н.Д. Борисенко // Мовні і концептуальні картини світу. – 2012. – Вип. 38. – С. 79–83.

9. Налчаджян А. Агрессивность человека / А. Налчаджян. – СПб. : Питер, 2007. – 736 с.
10. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковиц. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2001. – 512 с.

Джерела ілюстративного матеріалу:

1. Багряна А. Рододендрон / А. Багряна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://bagryana.net.ua/article/a-3.html>.
2. Дереш Л. Поклоніння ящірці / Л. Дереш. – Х. : Фоліо, 2009. – 192 с.
3. Ірванець О. Електричка на Великдень / О. Ірванець [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrcenter.com>.
4. Кононенко С. Повії теж виходять заміж : [новели] / С. Кононенко. – Львів : Кальварія, 2004. – 160 с.
5. Матіос М.В. Майже ніколи не навпаки // Вибране / М. Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2010. – С. 17–96.
6. Пиркало С. Зелена Маргарита / С. Пиркало [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pyrkalo.com/files/2011/10/SVITLANA-PYRKALO-ZELENA-MARGARYTA.pdf>.
7. Шулаков В.О. Бонжур, мадам Одарія // Гріх мій?!, : [п'єси] / В.О. Шулаков. – К. : Пульсарі, 2002. – С. 75–110.

Войцеховская Н. К. Гендерные особенности агрессивного коммуникативного поведения (на материале украинского диалогического дискурса)

Аннотация. Статья посвящена описанию моделей агрессивного поведения в разногендерных диадах «мужчина – женщина», «женщина – мужчина», а также в одногендерных – «женщина – женщина» и «мужчина – мужчина». Анализ некоторых особенностей в диадах «отец/мать – сын/дочь» подан в связи взаимозависимости агрессии взрослых от факторов их социализации в детстве.

Ключевые слова: агрессия, гендер, диалогический дискурс, конфликт.

Voitsekhyvska N. Gender Peculiarities of Aggressive Communicative Behavior (based on Ukrainian Dialogical Discourse)

Summary. The article describes the models of aggressive behavior in different gender dyads «a man – a woman», «a woman – a man», «a woman – a woman» and «a man – a man». Some communicative features in the dyads «father/mother – son/daughter» are analyzed due to interdependence of adults' aggression and the childhood socialization factors.

Key words: aggression, gender, dialogic discourse, conflict.